

Проблеми територіального розвитку

УДК [332.122^338.43]:332.1(477)

О. І. Павлов

Регіональні особливості розвитку сільських територій України

На основі розгляду сучасних наукових публікацій визначено недосконалість емпіричних спостережень, яка проявляється у спотвореному уявленні про регіональні особливості розвитку сільських територій України. Подано авторське визначення поняття сільських територій, здійснено їх типологізацію за різними класифікаційними ознаками, охарактеризовано рівні та різновиди цих соціально-просторових утворень. Визначено методи виявлення регіональних особливостей розвитку сільських територій у контексті їх типів, рівнів та різновидів, які базуються на системному підході, методах аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, порівняння, типології, прийомах узагальнення та абстрагування. Запропоновано шляхи підвищення наукового рівня дослідження сільських територій та окреслено перспективи подальших розвідок в даному напрямі.

Ключові слова: регіональні особливості розвитку сільських територій, рівні сільських територій, різновиди сільських територій, сільські території, типи сільських територій.

Сільські території є складними за структурною будовою і функціями соціально-просторовими утвореннями, які у своїй сукупності презентують одну з двох територіальних підсистем суспільства. Сільським територіям притаманні певні просторові параметри, сутнісні ознаки та характеристики, що визначають їх системні властивості, за якими вони відрізняються від міст. За розміром, масштабом, величиною ці соціально-просторові утворення поділяються на відповідні рівні. За тими чи іншими критеріями вони класифікуються на певні типи та різновиди. Кожна окремо взята сільська територія має свої особливості, які відрізняють її не тільки від міст, а й від сільських територій того ж самого рівня. Отже, поняття «сільські території» має конкретне наповнення, без досягнення якого важко уявити його сутність та зміст. Тому, ставлячи за мету пізнання сенсу розвитку та суспільного призначення сільських територій, доцільно взяти на озброєння принцип «Римського клубу»: мислити глобально, а діяти локально. Це зауваження повною мірою стосується й проблематики, пов'язаної з виявленням регіональних особливостей розвитку сільських територій. Саме такий дослідницький підхід сприятиме підвищенню наукового рівня дослідження зазначеної проблеми та успішному розв'язанню практичних завдань, що стоять перед сільськими територіями.

Перед тим, як безпосередньо перейти до аналізу останніх досліджень і публікацій з даної теми, зазначимо, що в соціально-економічній літературі набуло поширення спотворене уявлення про регіональний рівень сільських територій. Замість того, щоб аналізувати особливості розвитку сільських територій у межах певного регіону (області чи їх сукупності, виділеної за певними ознаками), переважна більшість авторів намагається довести існування так званих аграрних регіонів або безпідставно посилаються на

© О. І. Павлов, 2013.

європейську практику класифікації регіонів до яких зарубіжні дослідники відносять цілі країни, а не тільки їх окремі частини. Інша вада пов'язана з відсутністю чіткого розмежування між тими чи іншими особливостями сільських територій та різними класифікаційними ознаками, за якими вони типологізуються. При цьому типологізація регіонів здійснюється, як правило, за галузевою структурою економіки, а всі інші ознаки не беруться до уваги. Так, враховуючи відношення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції до виробництва промислової продукції регіону, всі регіони України поділяються на індустріальні, індустріально-аграрні, аграрно-індустріальні та аграрні [1, с. 32] або на індустріально-аграрні та аграрно-індустріальні [2]. Іноді за такої критерій використовується рівень соціально-економічного розвитку, за яким до недостатньо розвинених регіонів належать сільські території, хоча останні ні за будь-яким поділом не можуть бути визначені як регіон, вони є його складовою.

Не можна також обмежуватися посиланнями на критерії ідентифікації регіонів, розроблені Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) для країн – членів ЄС, згідно з яким переважно сільськими регіонами визнаються такі, де понад 50% населення проживає в сільських громадах, а відносно сільськими – ті, в яких цей показник складає від 15 до 50% [3].

Серед вітчизняних фахівців дослідженням стану розвитку сільських територій регіонального рівня предметно займаються наукові співробітники Інституту регіональних досліджень НАН України. Зокрема, вони підготували науково-аналітичну доповідь «Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону)» [4], провели два круглих столи за участю провідних науковців із зазначеної проблеми, опублікували наукові матеріали та статті, присвячені особливостям розвитку сільських територій Карпатського регіону [5], оцінці їх сучасного стану [6], концептуальним засадам розробки та реалізації державної програми сталого розвитку Українських Карпат [7].

Спеціалізована географічна спрямованість цих публікацій та недостатньо високий рівень інших наукових праць, в яких узагальнюється досвід європейських країн щодо регіональної специфіки розвитку сільських територій з його штучною адаптацією до вітчизняних реалій, свідчать про наукову актуальність та практичне значення розробки наукового підходу щодо визначення регіональних особливостей сільських територій України в контексті їх рівнів, типів та різновидів. Саме в цьому й полягає мета даного дослідження.

Для досягнення мети дослідження використані системний підхід, методи аналізу та синтезу для визначення сутності поняття «сільські території»; методи індукції, дедукції, аналогії та порівняльний при визначенні регіональних особливостей сільських територій; метод типології, прийоми узагальнення та абстрагування при класифікації сільських територій на їх типи та різновиди.

Передусім визначимося з тим, який зміст слід вкладати в поняття «регіон». На макрорівні регіон є сукупністю кількох областей, виділених за певними ознаками. З географічної точки зору, Україна поділяється на п'ять регіонів: Східний, Західний, Центральний, Північний та Південний. В суспільно-географічній та економічній науках прийнято виділяти Карпатський, Подільський, Поліський, Центральний, Придніпровський, Причорноморський, Донецький та Східний економічні райони [8,

с. 118–119], які в цілому збігаються з природно-кліматичними зонами України. Однак наведеною класифікацією не вичерпується характеристика регіону, який, за визначенням Н. Павліхи та І. Кицюк, є складною просторовою системою, цілісним просторовим сполученням складових елементів, що характеризуються певним комплексом територіальних, природничо-географічних, геополітичних, демографічних, соціальних, історико-культурних, ресурсних, виробничих, економічних, екологічних, адміністративних, політико-правових ознак [9, с. 402]. З перелічених ознак родовими, а значить більш стабільними й менш мінливими, є територіальні, природничо-географічні та історико-культурні. З огляду на це, практично неможливо виділити ту чи іншу групу регіонів, які є цілком ідентичними за усіма ознаками. Більше того, доволі часто внутрішньорегіональні відмінності є більш виразними, ніж міжрегіональні. Ці зауваження безпосередньо стосуються й сільських територій, що є складовими мезо- та макрорегіонів.

Наступним завданням є визначення поняття «особливе». Коли мова йде про особливість тієї чи іншої речі, події, явища, то наголос робиться на їх неповторності, унікальності, несхожості та відмінності від інших, подібних їм за сутнісними ознаками.

Виявлення регіональних особливостей розвитку сільських територій неможливе без їх прив'язки до їх предметного поля, тобто до сільських територій як цілого, його ідентифікаційних характеристик.

Поняття «сільські території», як зазначається в наших публікаціях, об'єднує економічну, соціальну та екологічну складові, які, своєю чергою, поділяються на такі елементи, як населення, поселення, виробничо-господарський комплекс, інфраструктура, землі сільськогосподарського та іншого призначення, навколишнє природне середовище, властивості яких розкривають їхню сутність і визначають певні функції [10, с. 19, 132; 11, с. 81]. Природні властивості сільських територій залежать від природних ресурсів і природних умов. Суспільні властивості проявляються у здатності території виступати просторовим базисом для розміщення населення, виробничих, соціально-культурних та інших об'єктів. У цьому сенсі сільські соціально-просторові утворення є частиною певного регіону, держави в цілому. Це також фізична територія, географічне середовище, джерело природних ресурсів, антропогенний ландшафт, тобто природний ландшафт, змінений людською діяльністю внаслідок господарського та соціального освоєння простору.

Значну роль у розвитку сільських територій відіграє їх місцезоположення – центральність, напівпериферійність, периферійність, глибинність розміщення щодо міст, транспортних магістралей, технополісів, науково-виробничих комплексів, ресурсних джерел тощо. Не менш важливе значення мають також географічні відмінності сільських територій (рельєф, клімат, земельні, лісові, водні, фауністичні ресурси, природна зональність). Слід також враховувати вплив просторових параметрів території (площа, протяжність, компактність, конфігурація), які разом з місцезоположенням територій та географічними відмінностями в основному визначають особливості їх розвитку.

Сільські території класифікуються на певні типи за такими критеріями: режим використання території (високо, середньо, недостатньо інтенсивний);

ступінь розвиненості (високо, середньо, недостатньо розвинені, депресивні, деградаційні); ступінь ресурсозабезпеченості (високо, середньо, недостатньо забезпечені); галузева спрямованість (сільськогосподарська, промислова, транспортна, будівельна, сервісна); функціональна складність (моно-, бі-, поліфункціональні); адміністративний статус (центри сільрад, такі, що не є центрами сільрад, підпорядковані містам); географічна доступність (доступні, недостатньо, важкодоступні); інвестиційна привабливість (достатньо, недостатньо привабливі, не привабливі); рівень господарської освоєності (високо, середньо, недостатньо освоєні); ступінь техногенної забрудненості (екологічно чисті; відносно екологічно чисті; техногенно забруднені); рівень урбанізованості (урбанізовані; урба-руральні; руральні); ступінь етнічної складності (моно-, бі-, поліетнічні) тощо.

Звісно, перелік ознак, за якими сільські території класифікуються на певні типи, не обмежується наведеними тут. Разом з тим, безмежне розширення їх переліку веде до втрати сутнісних характеристик об'єкта дослідження. Пізнавальне та прикладне значення наведеної типологізації сільських територій дає можливість визначити їх відмінні та спільні риси та виділити окремі типи. Так чи інакше, ці типи мають регіональний вимір та прив'язку через своє місцеположення до певного простору. Ідентифіковані у такий спосіб сільські території доволі часто не співпадають з наведеною раніше класифікацією регіонів, а їх особливості долають межі регіональних. Емпірично доведено, що чим більше класифікаційних ознак враховується при типологізації, тим більші розбіжності виявляються між виділеними типами.

Посиленню лінії диференціації сільських територій, а значить чіткішій класифікації останніх, дає їх поділ на певні рівні. Враховуючи розмір, масштаб, величину, сільські території поділяються на базовий, районний, регіональний та загальнодержавний рівні, які співвідносяться між собою за принципом «матрьошки». Перші два з них утворені законодавчими актами держави, регіональний рівень є сукупністю районних рівнів, а загальнодержавний складається з сільських територій регіонального рівня. Кількість сільських територій базового рівня, представлених територіальними громадами, співпадає з кількістю сільських населених пунктів, районного – адекватна числу адміністративних районів, регіональних – областей. Останнім часом у центрі уваги дослідників перебувають адміністративні райони (районний рівень сільських територій). Так, І. Прокопа, В. Яровий, О. Попова запропонували двоетапний підхід побудови узагальнюючої типології сільських територій районного рівня [12, с. 191–219]. Спочатку було виділено три типологічні лінії за демографічно-поселенською ситуацією, сферою прикладання праці сільського населення та доступністю базових життєвих умов і споживчих послуг. Потім на їх основі здійснено комплексну типологію сільських територій, що інтегрує означені типологічні лінії з використанням методу класифікації багатомірних об'єктів у просторі. У результаті було визначено шість типів районів:

- тип А (охоплює 85 адміністративних районів, або 17,4% від їх загальної кількості) характерний для півдня України, Вінницької, Черкаської та Полтавської областей;
- тип Б (118 районів, або 24,1%), які просторово прилягають до першого типу, а також поширені на Волині, Поділлі, зустрічаються на Закарпатті, Буковині, у східних областях;

- тип В (58 районів, або 11,8%), які розташовані у приміських та рекреаційних зонах Одеської, Донецької областей, на Київщині, Закарпатті та Львівщині;
- тип Г (33 райони, або 6,7%), які віддалені від адміністративних і промислових центрів і розташовані в Тернопільській, Хмельницькій, Вінницькій, Полтавській, Харківській, Донецькій, Запорізькій областях;
- тип Д (149 районів, або 30,4%), який характерний для Житомирської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Луганської, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Хмельницької, Вінницької, Кіровоградської областей;
- тип Е (47 районів, або 9,6%), які зосереджені в основному у Львівській, Івано-Франківській, Закарпатській, частково у Чернівецькій, Волинській, Рівненській областях.

Як свідчать наведені дані, майже третина сільських територій районного рівня (тип Д) характеризується, за оцінками авторів, надзвичайно складною ситуацією у демографічно-поселенській сфері, відповідно відносно сприятливою ситуацією у сфері прикладання праці й низьким рівнем доступності до базових життєвих умов та споживчих послуг. Перелік означених районів характерний як для північних, так і східних регіонів, Подільського, Поліського, Придніпровського, Донецького та Східного економічних районів. Тобто такий кількісний та просторовий вимір досліджуваної проблеми свідчить про прояв певної тенденції, яка характеризує ситуацію, що склалася в зазначених районах і регіонах, як типову для них і певною мірою не типову для інших сільських територій.

З наведеної типології видно, що окремі райони однієї області (Вінницька, Полтавська, Запорізька, Харківська, Хмельницька, Донецька, Волинська, Закарпатська, Львівська) належать до різних типів.

Аналіз цієї ситуації підтверджує прояв тенденції до підвищення динаміки темпів приросту сільськогосподарської продукції на сільських територіях із кращими природно-кліматичними умовами. Ця тенденція чітко простежується у Волинській, Рівненській, Житомирській, Чернігівській областях, території яких розміщуються у двох природних зонах. Наприклад, для лісостепових районів Чернігівської області показник виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу становить 5084,1 грн., тоді як для поліських – 1067,3 грн. [13, с. 199].

Ще складнішими і різноманітнішими природні умови та рельєф сільської місцевості є у Карпатському регіоні. Для прикладу візьмемо Чернівецьку область, територія якої поділяється на Прут-Дністровське межиріччя (рівнинна лісостепова частина), Буковинське Передкарпаття (передгірська частина), Буковинські зовнішні Карпати (гірська частина).

Спостерігається й інша тенденція, що не має регіонального виразу, яка пов'язана з концентрацією сільськогосподарського виробництва у приміських районах. Так, у Сімферопольському районі виробляється 26% продукції сільського господарства АРК, Луцькому – 31,5% відповідної продукції Волинської області, Ужгородському – 41,8% продукції Закарпатської області [13, с. 199]. Отже, йдеться не про регіональні особливості розвитку сільських територій, а про специфіку певних сільських соціально-просторових утворень.

Отже, класифікація сільських територій не обмежується їх поділом на типи та рівні. В одній з наших праць [14] було детально охарактеризовано такі різновиди сільських територій: власне сільських територій (типово аграрні); перехідних, «змішаних» сільських соціально-просторових утворень (сільські урбанізовані зони й ареали та «аграрні» міста); територій зі спеціальним режимом функціонування (оздоровчо-рекреаційні, прикордонні, гірські). Перспективи розвитку типово аграрних територій значною мірою визначаються наявними природними, людськими та фінансовими ресурсами. Сільські урбанізовані зони і ареали орієнтуються більше на встановлення тісних зв'язків з мегаполісами й міськими агломераціями, ніж з центрами власних адміністративних районів. «Аграрні» міста для того, щоб остаточно не руралізуватися, мають узяти на себе функції центрів обслуговування навколишніх сільських поселень. Статус територій зі спеціальним режимом функціонування похідний від їхнього економіко-географічного положення, тобто наближеності до оздоровчо-рекреаційних, гірських та прикордонних територій. Є й такі просторові феномени, ідентифікація яких вкрай ускладнена. Наприклад, Овідіопольський та Комінтернівський райони Одеської області одночасно є типово аграрними територіями, входять до приміської зони й мають статус оздоровчо-рекреаційних територій – іншими словами, відповідають одразу критеріям трьох перелічених різновидів. Теж саме стосується сільських територій районного рівня, що розташовані в Карпатському та Донецькому регіонах, в АРК.

З викладеного стає зрозумілим, що між понятійними конструктами «регіональні особливості розвитку сільських територій» та «особливості розвитку сільських територій регіонального рівня» є відмінності. В першому випадку це особливості, пов'язані з місцеположенням певного регіону, складовою яких є відповідні сільські території, в другому – фіксуються особливості розвитку сільських територій регіонального рівня з урахуванням усіх класифікаційних ознак, відповідно до яких ці території ідентифікуються за типами та різновидами, тобто за усіма їх характеристиками. Якщо при визначенні регіональних особливостей розвитку сільських територій використовується переважно метод дедукції, то при виявленні особливостей розвитку сільських територій регіонального рівня – метод індукції. При використанні дедуктивного методу заданим є регіон як певна цілісність, у межах якої здійснюється пошук особливостей, що визначають його ідентичність, параметри та динаміку розвитку. В процесі цього аналізу відбувається співставлення виявлених особливостей з класифікаційними ознаками сільських територій, в результаті чого досягається ефект їх співвідношення з тим чи іншим типом та різновидом досліджуваних соціально-просторових утворень. Індуктивний метод передбачає свідомий вибір тих чи інших ознак, що характерні для сільських територій, з подальшим їх виявленням в певному просторі. Здійснена у такий спосіб ідентифікація сільських територій свідчить про те, що їх подібність не завжди пов'язана з належністю останніх до одного регіону.

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити такі висновки. Регіональні особливості сільських територій на мезо- та макрорівні визначаються в першу чергу природно-географічними, територіальними та культурно-історичними чинниками. Вони знаходять свій прояв у процесі господарського освоєння території й доповнюються дією демографічних, поселенських, структурно-економічних факторів. Про імперативний

характер означених чинників свідчить внутрішньорегіональна диференціація розвитку сільських територій у межах природних зон. Повне уявлення про рівень та динаміку розвитку сільських територій як складових регіонів можна отримати при врахуванні їх типів, рівнів та різновидів.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямі, їх результативність залежать не тільки від удосконалення наукового інструментарію, а й від повноти інформації про сучасні тенденції розвитку сільських територій. Сьогодні база даних про сільські території обмежується результатами емпіричних спостережень та вкрай обмеженою статистичною інформацією. Справа в тому, що сільські території поки що не є об'єктом статистичного обстеження. Відчувається дефіцит доступної інформації про результати соціологічних досліджень. Поки що мало уваги приділяється дослідженню сільських територій базового рівня. В кінцевому випадку, успіх у цій справі залежить від спільної діяльності економістів, соціологів, географів, демографів, екологів на засадах міждисциплінарності.

Список використаних джерел

1. Афанасьєва Л. До визначення однорідності регіонів України за рівнем економічного розвитку та галузевою структурою економіки / Л. Афанасьєва, Н. Лисак // Економіст. – 2003. – № 2. – С. 32–36.
2. Дишлюк Н. І. Особливості регіонального розвитку сільських територій України / Н. І. Дишлюк. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/nvnau/2010_154_3/10dni.pdf.
3. Притула Х. М. Європейська практика ідентифікації та класифікації сільських територій / Х. М. Притула. – Режим доступу : [.http://www.stattionline.org.ua/index.php/agro/43/4543-yevropejska-praktika-identifikaci%D1%97-ta-klasifikaci%D1%97-silskix-teritorij.html](http://www.stattionline.org.ua/index.php/agro/43/4543-yevropejska-praktika-identifikaci%D1%97-ta-klasifikaci%D1%97-silskix-teritorij.html).
4. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону) : науково-аналітична доповідь / В. В. Борщевський, Х. М. Притула, В. Є. Крупін, І. М. Куліш ; наук. ред. В. В. Борщевський ; Ін-т регіональних досліджень НАН України. – Львів, 2011. – 60 с.
5. Притула Х. М. Особливості розвитку сільських територій Карпатського регіону / Х. М. Притула ; [наук. ред. Є. І. Бойко] ; Ін-т регіональних досліджень НАН України. – Львів, 2010. – 61 с.
6. Бойко Є. Оцінка сучасного стану розвитку сільських територій Карпатського регіону / Є. Бойко, Х. Притула // Економіст. – 2011. – № 5. – С. 33–36.
7. Кравців В. С. Концептуальні засади розробки та реалізації державної програми сталого розвитку Українських Карпат / В. С. Кравців, П. В. Жук // Економіка України. – 2013. – №1 (614). – С. 4–11.
8. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості : Національна доповідь / кер. авт. колективу Е. М. Лібанова ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. – Умань : Видав.-поліграф. центр «Візаві», 2012. – 412 с.
9. Павліха Н. В. Теоретичні засади сталого просторового розвитку трансхордонного регіону в умовах регіоналізації та інтеграції / Н. В. Павліха, І. В. Кицюк // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Економічний простір України: регіоналізація та інтеграція в умовах суспільних трансформацій : [зб. наук. праць]

- редкол.: Є.І. Бойко (відп. ред.) ; Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 2011. – Вип. 1 (87). – С. 400–407.
10. Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : монографія / О. І. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2009. – 344 с.
 11. Павлов О. І. Сільський розвиток: об'єктність, просторові межі та суспільне призначення / О. І. Павлов // Економіка України. – 2011. – № 8 (589). – С. 78–89.
 12. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О. М. Бородіної, І. В. Прокопи. – К. : Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2010. – 376 с.
 13. Барановський М. О. Диференціація аграрного виробництва України: причини та наслідки для продовольчої безпеки країни і сталого розвитку сільських територій / М. О. Барановський // Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів : монографія / Павлов О. І., Хвесик М. А., Юрчишин В. В. ; за ред. О. І. Павлова. – Одеса : Астропринт, 2012. – С. 196–209.
 14. Павлов О. І. Різновиди сільських територій та їхні функціональні моделі / О. І. Павлов // Економіка АПК. – 2011. – № 10 (204). – С. 116–123.

Павлов А. И. Региональные особенности развития сельских территорий Украины.

На основании рассмотрения современных научных публикаций определено несовершенство эмпирических наблюдений, проявляющееся в искаженном представлении о региональных особенностях развития сельских территорий Украины. Дано авторское определение понятия сельских территорий, осуществлена их типологизация по разным классификационным признакам, охарактеризованы уровни и разновидности этих социально-пространственных образований. Определены методы по обнаружению региональных особенностей развития сельских территорий в контексте их типов, уровней и разновидностей, базирующиеся на системном подходе, методах анализа, синтеза, индукции, дедукции, аналогии, сравнения, типологии, приемах обобщения и абстрагирования. Предложены пути повышения научного уровня исследования сельских территорий и намечены перспективы дальнейших поисков в данном направлении. Ключевые слова: региональные особенности развития сельских территорий, уровни сельских территорий, разновидности сельских территорий, сельские территории, типы сельских территорий.

Pavlov O. I. Regional Features of the Development of Rural Territories of Ukraine.

It was determined inadequate empirical observations, which manifests itself in a simplified representation of the regional peculiarities of the development of rural territories of Ukraine on the basis of consideration of current scientific publications. It was given to the author's definition of rural territories, performed their typology for different classification criteria, described the levels and types of social and spatial formations. The approaches were identified for the detection of regional features of rural development in the context of their types, levels and types, which are based on the methods of analysis, synthesis, induction, deduction, analogy, comparison, typologies, techniques of generalization and abstraction. The ways were proposed to improve the scientific level of the study of rural territories and outlined the prospects of further investigations in this direction.

Keywords: the regional characteristics of the development of rural territories, the levels of rural territories, varieties of rural territories, rural territories, types of rural territories.

Надійшло 27.06.2013 р.